

Encyclopædica Britannica;

ELLER, ET ANTAL

FREMSTILLINGER

OM

de fkiønne og nyttige

V I D E N S K A B E R,

I HVILKE DISKURSER

diverse Phænomeners

BESKRIVELSER & FORKLARINGER gives

TILLIGE MED

adskillige befunderlige og færdeeles OBSERVATIONER, ^{o^a}
i Øst og Vest

ILLUSTREREDE MED XXV TIL DEELS COLOREREDE AFBILDNINGER.

Udgivne af en KREDS af DANNEQVINDER paa AMAGER.

I FORELØBIG EET VOLUMEN.

VOL. I.

HAFNIÆ.

Trykt for R. MÓSESDÓTTIR og J. LOUIS-JENSEN
Og folgt af FLORIAN GRAMMEL, i hans Tryk-Comptoir, Nialsgade.

MMVII

*Festskrift til
Britta Olrik Frederiksen
i anledning af hendes 60-årsdag
den 5. december 2007*

*ved
Florian Grammel, Jonna Louis-Jensen og Ragnheiður Mósedóttir*

Copyright © 2007 forfatterne

Første oplæg i fire eksemplarer 5. december 2007

Anden noget forbedrede elektroniske udgave 2007
http://nfi.ku.dk/publikationer/encyclopaedica_brittanica/

ISBN 978 87 992447 0 6

Sat med "Andron Corpus" af Florian Grammel

Første oplægs indbinding ved

Sille Bræmer Enke, Natasha Fazlić og Mette Jakobsen

KOPS GENUS — EN VÆRKSTEDSRAPPORT

ASGERD GUDIKNEN

Ømålsordbogens genus-angivelser er ofte længere end man normalt ser dem i ordbøgerne.

Under maskulinums- og femininumsordene finder man nemlig helt fast følgende remse: m, dog > c S, c Æ, henholdsvis f, dog > c S, c Æ. Tilføjelsen skal læses “dog overgang til commune på Sjælland og commune på Ærø”. På Ærø er sammenfaldet af maskulinum og femininum nemlig gennemført før den periode Ømålsordbogen primært beskriver, perioden 1850–1940, og er formentlig et resultat af sprogkontakten med sønderjysk, der ligesom ærøsk kun har fælleskøn og intetkøn. Den begyndende overgang på Sjælland fra et system med tre køn til et tokønssystem er derimod et led i den standardiseringsproces der tager fart i slutningen af det 19. århundrede.

Ud over den faste kronologisk betingede genusvariation er der ofte yderligere dialektgeografisk genusvariation at gøre rede for, og genusafsnittet kan undertiden strække sig over flere linjer. *Kops* genusafsnit er det hidtil længste genusafsnit jeg har skrevet som redaktør ved Ømålsordbogen, og det der har voldt mig mest besvær, dels fordi *kop* udviser stor genusvariation, dels fordi især det sjællandske materiale ikke altid lader sig tolke sikkert.

På nogle af ordbogens sedler er ordets genus anført, men normalt må genus udledes af den bestemte og ubestemte artikels form og af

pronomvalg ved pronominal henvisning. Desværre er materialet selv til almindelige ord ikke altid så fyldigt som man kunne ønske. Det hænger bl. a. sammen med at mange optegnelser kun delvist er i lydskrift, fordi optegnerne for at kunne følge meddeleren ofte har undladt at lydskrive de meget frekvente ord. På den måde er vi gået glip af mange ubestemte artikler i lydskrift. Hertil kommer at henvisning med *han* og *hun* til inanimate substantiver er på retur efter 1900.

Femininum og commune har samme form, jf. fx (fra sjællandsk):

	sjællandsk			rigsmål
	mask.	fem.	com.	com.
<i>en</i> ubest. art.	[ij, in]	[ən]	[ən]	[ən]
<i>-en</i> best. art.	[-ij, -in]	[-ən]	[-ən]	[-ən]

Specielt mht. sjællandsk foreligger der altså også det problem, at man ikke altid kan afgøre om et oprindeligt femininumsort i sjællandsk repræsenterer femininum eller commune. Det kan kun afgøres ud fra kendskab til hvilket sproglag den enkelte optegnelse repræsenterer, en viden vi undertiden mangler.

Kop optræder i ømålene både med maskulinum, femininum og neutrum. Neutrum forekommer i den vestlige del af området: Tåsinge, Langeland og Ærø har alle neutrum i ordet *kop*, Fyn har dels neutrum, dels maskulinum. Grænsen på Fyn følger omtrent grænsen til

det vestfynske område, dvs. at hele Vestfyn har neutrum, mens Syd-fyn og Østfyn har maskulinum, bortset fra enkelte sogne der grænser op til Vestfyn.

Sydømålene har ligeledes blandede forhold. *Kop* er gennemgående maskulinum på Falster og maskulinumsformer er endvidere optegnet i et par sogne på Østlolland (bl. a. i Toreby sogn, hvis sprog er beskrevet i Jørgensen 1943). Desuden er sammensætninger som *fedt-, smør- og sukkerkop*, hvor *kop* har den ældre betydning 'lille skål', oftest maskulinum på Vestlolland. Men ellers har lollandsk normalt femininum og adskiller sig yderligere fra falstersk ved at femininumsformen er tostavet. Også mønsk har tostavet femininumsform.

Sjællandsk – ældre sjællandsk – følger i store træk lollandsk mht. *kops* form og genus. I hele området forekommer der en tostavet femininumsform, men enkelte steder har *kop* (haft) en enstavet maskulinumsform. Det drejer sig om et område i Nordvestsjælland og om Skovshoved. Men materialet fra Sjælland rejser to spørgsmål:

Det første er: Hvor entydig er – eller rettere var – sammenhængen mellem femininum og tostavet form? Ømålene har som bekendt fakultativ apokope (*ø*-assimilation), og man kan ikke være sikker på at ord med tostavet form altid er optegnet tostavet. Det gælder især for ord der som *kop* har kort vokal efterfulgt af ustemt konsonant. Når [ø] ikke er manifesteret, er der formentlig ikke nogen fonetisk forskel mellem, fx *kop* og *koppe*. *Koppe* (og tilsvarende ord) er ganske vist ofte optegnet med længdeprik, men længdeprikken skal ses som en markering af ordtypen, ikke som en fonetisk repræsentation. Alt det betyder at tostavelensformen sagtens kan være blevet optegnet [*káb*] eller [*kɔb*]. Da der imidlertid er tendens til stor sammenhæng mellem form- og genusmæssig variation, har jeg i artiklen i Ømålsordbogen valgt at kategorisere sjællandske femininumsformer

som *tostavede*, bortset fra enkelte tilfælde (bl. a. P. K. Thorsen 1894), hvor jeg tror at notationen som *enstavelsesord* afspejler ordets form.

Det andet spørgsmål er: Hvor udbredt var maskulinumsformen egentlig? Der er spredt over hele Sjælland optegnet *enstavede* former uden genusmarkering, men man kan ikke udlede noget af *enstavetheden*. Det kan selvfølgelig være maskulinumsformer, men det kan også være (apokoperede) femininumsformer eller fælleskønsformer. Men en *enstavet fælleskønsform* er ikke nødvendigvis en afløser af en *enstavet (maskulinums)form*; rigsmålets form og genus kan være blevet indlånt samtidig. Det kan altså ikke udelukkes at maskulinumsformen kan have været mere udbredt i sjællandsk, men i hvert fald er der altså kun positivt belæg for *enstavet maskulinumsform* på Nordvestsjælland og i Skovshoved.

Normalt holder *Ømålsordbogen* sig øst for Storebælt, men i dagens anledning vil vi se ud over grænsen. Og det betaler sig. Det viser sig nemlig at det vestlige neutrumsområde (Ærø, Langeland og Vestfyn) er en del af et større sammenhængende neutrumsområde. Næsten hele det jyske tokønsområde har *et kop, koppet*, dvs. Sønderjylland, Midtøstjylland, bortset vist kun fra den nordligste del. I Vendsyssel og på Djursland og Samsø, hvor det oprindelige tre-kønssystem er bevaret, er *kop* maskulinum. Og også i den østligste danske dialekt, bornholmsk, er *kop* maskulinum (og med *enstavet form*) fremgår det af Afdeling for Dialektforsknings seddelsamling – ordet er ikke medtaget Espersens Ordbog. Endvidere er *kop* maskulinum i norsk (jf. Norsk Ordbok) og i islandsk og færøsk, og endelig er det

maskulinum i nedertysk, hvorfra *kop* er blevet indlånt i ældre middeldansk.

Da neutrum kun findes i dette omtrent sammenhængende område er genusskiftet utvivlsomt en novation, et genusskifte der måske er fremkaldt af at mange ord for genstand til at drikke af er neutrum. Derimod kan den feminine tostavellesform ikke beskrives som en ømålsk novation.

Ord indlånes ofte med en snævrere betydning end det har i det længivende sprog, og det synes *kop* oprindeligt at have været et udmærket eksempel på. I middelnedertysk har *kop* betydningen 1. 'skål, drikkeskål, pokal mm', 2. 'indretning til brug ved kopsætning, blodkop', 3. 'legemsdelen hoved' (der senere bliver den almindelige betydning i nedertysk). *Kop* er normalt enstavet, men der forekommer en tostavet sideform i betydningen 'blodkop' (jf. Lasch und Borchling: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*). Og det er netop med den form og betydning at *kop* er afhjemlet i ældre middeldansk. Gammeldansk Ordbogs seddelsamling har kun omkring 30 sedler på ordet. Belæggene stammer næsten kun fra lægebøger o. l. (fx Harpestreng, Kvinners Urtegaard og et håndskrift om åreladning i AM 819, 4), og har altså betydningen 'blodkop', fx: *Ffore thet same duger koppe om hwn settes paa bwgh* (fra lægebog i Thott 710,4:30v). Söderwalls ordbog viser at det samme er tilfældet i middelalderligt svensk, bortset fra at *koppe* også kan bruges om hævelse forårsaget af kopsætning.

Tostavellesformen lever videre i dansk skriftsprog op i det 18. århundrede. Den bruges bl. a. af Holberg, Dorothea Biehl og P. A. Heiberg, men nu også i den moderne betydning 'kop til at drikke af' (jf.

Ordbog over det danske Sprog og ADL). Også i svensk (if. SAOB) har tostavellesformen et eftermiddelalderligt liv, men kun i betydningen 'blodkop' (og 'hævelse forårsaget af kopsætning'), samt i betydningen 'humlekop, hunblomsterstanden på humle'.

Hvad tostavellesformens genus angår, er den maskulinum i nederlandsk, femininum eller commune i dansk og svensk.

Koppe f. er altså næppe opstået i sjællandsk eller lollandsk, men må være indkommet ude fra på et eller andet tidspunkt. Hvor gammel formen er dialektalt, har vi jo desværre ikke mulighed for at sige noget sikkert om. Det er muligt at tostavellesformen har været brugt i ømålene allerede i middelalderen, eventuelt som sideform, men formens begrænsede udbredelse kunne måske hænge sammen med at *koppe* er blevet (gen)indlånt i sjællandsk og lollandsk fra rigsmålet. Det måtte i givet fald så være sket før ca. 1800, hvor formen *koppe* ser ud til at gå af brug.

Under alle omstændigheder er formen *koppe* formentlig ukendt nu. Maskulinumsformen huskes stadigvæk på Fyn, selv om den nok især bruges spøgende. Og neutrumsformen ser ud til at kunne være i levende brug stadigvæk. I sit speciale om ærøsk regionalsprog fra 2007 nævner Lena Wienecke Andersen at mange af de niendeklasseselever som hun interviewede, afrapporterede at de sagde *et kop*, *koppet*, og måske endnu mere interessant: der var enkelte af eleverne der nok vidste at der var "noget" med *kop*, men de var i tvivl om hvad der var det "korrekte": *en kop* eller *et kop*.

Litteratur og kilder

- ADL = Arkiv for Dansk Litteratur. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. <http://dsl.dk/>
- Andersen, Lena Wienecke 2007: “Ikke helt ærøsk, men alligevel lidt – nok.” *Sproget i 9. klasse på Ærøskøbing Skole 2005*. Speciale, Københavns Universitet.
- Espersen, I. C. S. 1908: *Bornholmsk Ordbog*. Med Indledning og Tillæg. Fotografisk optryk. København: Rosenkilde og Bagger 1975.
- Gammeldansk Ordbogs seddelsamling*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Jørgensen, J. 1943: *Lollandsk Ordbog (Thoreby-maalet)*. København: J. H. Schultz Forlag.
- Lasch, Agathe und Conrad Borchling: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. 1–. Fortgeführt von Gerhard Cordes [nu Dieter Möhn]. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag. 1956–.
- Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. 1–. Oslo: Det norske Samlaget. 1966–.
- Ordbog over det danske Sprog* 1–28, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal. 1919–1956.
- Thorsen, P. K. 1894: *Sprogarten på Sejerø*. København: Universitets-jubilæets danske Samfund.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien*. 1–. Lund: C. W. K. Glerups förlag. 1898–.
- Söderwall, K. F.: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. 1–2. Lund. 1894–1918.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. 1–. København: Institut for Dansk Dialektforskning og C. A. Reitzels Forlag. 1992–.